

KRYSTIAN JABŁOŃSKI

 <https://orcid.org/0009-0006-1935-1080>

Instytut Nauk Prawnych Polskiej Akademii Nauk

Proces IG Farben i odpowiedzialność korporacyjna za zbrodnie – między precedensem a bezkarnością

Abstract

The IG Farben Trial and Corporate Criminal Liability for Crimes – Between Precedent and Impunity

This article reappraises *United States v. Carl Krauch et al.* (IG Farben, 1947–1948) as a formative yet incomplete precedent on corporate accountability and the criminal liability of corporate managers for international crimes. It documents IG Farben’s systematic complicity – forced labor at Monowitz and participation in the Zyklon B supply chain via Degesch – and situates the case within post-war deconcentration (Allied Control Council Law No. 9; BICO guidelines, 5 August 1948) and the subsequent emergence of Bayer, BASF and Hoechst (1951–1952). The analysis identifies a persistent corporate accountability gap: legal persons remain excluded from international criminal jurisdiction, later entrenched in Article 25(1) of the Rome Statute. The article surveys contemporary efforts to narrow this gap – the not-yet-in-force Malabo Protocol (corporate jurisdiction; environmental crimes, including hazardous wastes and illicit exploitation of natural resources), the STL’s New TV contempt ruling, French proceedings against Lafarge, and EU-level debates on the CSDDD – and advances *de lege ferenda* options: extending ICC jurisdiction or creating a corporate crimes chamber; adopting a binding treaty; linking soft-law duties to economic sanctions; harmonizing domestic regimes of corporate criminal liability; and establishing an international victims’ compensation fund. It concludes that effective human-rights protection requires bringing corporate actors within international criminal jurisdiction.

Keywords: IG Farben, corporate accountability gap, corporate criminal liability, Allied Control Council Law No. 9, BICO guidelines, Monowitz, Degesch, Rome Statute, ICC, Malabo Protocol, environmental crimes, Special Tribunal for Lebanon, Lafarge, CSDDD

Słowa kluczowe: IG Farben, luka rozliczalności korporacyjnej, odpowiedzialność korporacyjna, Allied Control Council Law No. 9, BICO guidelines, Monowitz, Degesch, Statut Rzymski, MTK, Protokół z Malabo, przestępstwa środowiskowe, Special Tribunal for Lebanon, Lafarge, CSDDD

1. Wstęp

Jednym z najwcześniejszych i najważniejszych precedensów w refleksji nad odpowiedzialnością menedżerów korporacyjnych za udział w zbrodniach międzynarodowych był proces *United States v. Carl Krauch et al.* (1947–1948), znany jako proces IG Farben. Sprawa ta, choć nie doprowadziła do objęcia odpowiedzialnością samej korporacji jako osoby prawnej, unaoczniała skalę możliwego współudziału dużego przedsiębiorstwa przemysłowego w polityce wojennej i zbrodniach reżimu nazistowskiego¹. Sprawa kartelu IG Farben – który dzięki innowacjom, koncentracji kapitału oraz silnej integracji badań, produkcji i finansowania odegrał istotną rolę w gospodarczym wspieraniu polityki III Rzeszy² – niezmiennie znajduje się w centrum badań historycznych i prawnych. Spółka przyczyniła się do realizacji zbrodniczych planów³ i stała się symbolem potęgi niemieckiego przemysłu chemicznego i farmaceutycznego⁴. Rok 1933, wraz z dojściem Hitlera do władzy, otworzył przed IG Farben nowe możliwości wspierania programów autarkii, militaryzacji i ekspansji ideologicznej Niemiec⁵. Po tej dacie koncern aktywnie wspierał gospodarkę wojenną III Rzeszy, dostarczając technologie i surowce oraz korzystając z pracy przymusowej więźniów⁶.

Przypadek IG Farben pokazuje, jak gospodarczy potencjał korporacji może być wykorzystywany przez reżim totalitarny. Powojenny proces norymberski – jako jedno z pierwszych postępowań wobec menedżerów korporacji – unaoczniał skalę ich współudziału w zbrodniach wojennych i ludobójstwie oraz odpowiedzialność ekonomiczną i logistyczną⁷. Dowody potwierdzały świadomą współpracę zarządu IG Farben z reżimem Hitlera⁸.

Szczególne znaczenie ma „luka rozliczalności korporacyjnej” (*corporate accountability gap*) – wyłączenie jurysdykcji karnej wobec osób prawnych w prawie międzynarodowym⁹. Termin ten oddaje strukturalną niemożność pociągnięcia korporacji do odpowiedzialności karnej: ścigani są jedynie wybrani menedżerowie, podczas gdy główny beneficjent – sama korporacja – pozostaje bezkarny. Ta luka, ukształtowana po procesach norymberskich i potwierdzona w Statucie Rzymskim, do dziś ogranicza odpowiedzialność zbiorową. IG Farben odegrało kluczową rolę jako dostawca technologii

¹ Kolieb, „Through the Looking-Glass”, 572–8.

² López-Muñoz, García-García, Álamo, „The Pharmaceutical Industry”, 67–77.

³ Lustig, *Veiled Power*, 99–104.

⁴ Neubauer, *Activities of I.G. Farbenindustrie*, 3–6, 12–6.

⁵ de Jong, *Nazistowscy miliarderzy*, 15–20.

⁶ Woźny, „Niemieckie przygotowania przemysłowo-wojskowe”, 227–34.

⁷ Karstedt, „Managing Criminal Reputations”, 728–34.

⁸ Wiesen, „The Richard Willstätter Controversy”, 354–60.

⁹ Pojęcie oznacza trwałe wyłączenie odpowiedzialności karnej osób prawnych (art. 25 ust. 1 Statutu Rzymskiego MTK), wyrażające dysproporcję między wpływem korporacji a zakresem ich odpowiedzialności (Stahn, „Liberals vs. Romantics”, 91–6). W literaturze podkreśla się, że jest to trwały deficyt egzekwowania odpowiedzialności przedsiębiorstw (Bernaz, „Conceptualizing Corporate Accountability”, 45–50). Używane określenie „luka” nie jest przypadkowe, gdyż nie chodzi jedynie o brak regulacji, lecz o systemową nieobecność mechanizmów prawnych pozwalających na ściganie głównego beneficjenta zbrodni – samej korporacji – podczas gdy odpowiedzialność ponoszą jedynie wybrani menedżerowie.

i finansowania dla III Rzeszy¹⁰, czerpiąc zyski z zamówień wojskowych¹¹ i systemowo wykorzystując pracę przymusową, w tym więźniów obozów koncentracyjnych¹². Choć proces dotyczył wyłącznie osób fizycznych, doświadczenie IG Farben wpłynęło na rozwój standardów odpowiedzialności przedsiębiorstw i ujawniło potrzebę nowych regulacji¹³, mimo że do dziś brakuje skutecznych instrumentów ścigania firm w międzynarodowym prawie karnym¹⁴.

Celem artykułu jest krytyczna rekonstrukcja tego procesu jako punktu wyjścia dla współczesnej debaty o luce rozliczalności korporacyjnej. Analiza pozwala wskazać aktualne problemy związane z rolą biznesu w reżimach autorytarnych, odpowiedzialnością kadry zarządzającej, a także brakiem skutecznych instrumentów prawa karnego wobec osób prawnych¹⁵.

W pracy zastosowano metodę historycznoprawną – analizę dokumentów archiwalnych, akt procesowych i regulacji prawnych kształtujących powojenny ład międzynarodowy¹⁶ – oraz studium przypadku IG Farben jako koncernu o kluczowym znaczeniu technologicznym dla III Rzeszy, w tym w zakresie udziału w łańcuchu dostaw Zyklonu B poprzez Degesch oraz organizacji systemowej pracy przymusowej¹⁷. Szczególną uwagę poświęcono dokumentacji norymberskiej, co pozwoliło zrekonstruować strategię procesowe koncernu i ich wpływ na późniejsze modele odpowiedzialności. Analiza porównawcza Ustawy nr 10, Statutu Rzymskiego i projektu Protokołu z Malabo¹⁸, a także odniesienie do trzech procesów przemysłowców (Flick, IG Farben, Krupp), umożliwia ujęcie długofalowe (longitudinalne) i uchwycenie trwałości strukturalnych ograniczeń odpowiedzialności zbiorowej¹⁹.

Potężny koncern chemiczny, którego infrastruktura i kapitał umożliwiły ludobójstwo, nigdy nie stanął przed sądem jako podmiot prawny – unaocznia to ograniczenia obowiązującego systemu międzynarodowego²⁰. Proces IG Farben (1947–1948) stał się zarówno punktem wyjścia, jak i trwałym niedomknięciem koncepcji odpowiedzialności biznesu; trybunał, potwierdzając winę dyrektorów, lecz operując w realiach zimnej wojny i prowizorycznych ramach prawnych, utrwalił jurysdykcyjną lukę²¹.

¹⁰ Searles, „IG Farben’s Entrepreneurial Collaboration”, 5–12.

¹¹ Richie, *Berlin. Metropolis Fausta*, t. 2, 71.

¹² Sausly, *IG Farben. Z dziejów jednego kartelu*, 10–8.

¹³ Banerjee, *Corporate Social Responsibility*, 60–7.

¹⁴ Haslam, *The Subjects and Subjectivities*, 94–7.

¹⁵ Bloxham, „Genocide on Trial”, 73–85.

¹⁶ Górnicka, „Wersja systemowa metody historyczno-prawnej”, 9–34.

¹⁷ Mielcarek, „Metoda case study”, 105–17.

¹⁸ Bratspies, „»Organs of Society«”, 12–8.

¹⁹ Kasperski, „O teorii komparatystyki”, 335–42.

²⁰ Hayes, „La stratégie industrielle”, 498–506.

²¹ Baars, „Capitalism’s Victor’s Justice?”, 163–73.

2. Tło historyczne IG Farben

2.1. Powstanie i wczesny rozwój konglomeratu chemicznego

W drugiej połowie XIX w. niemiecki przemysł chemiczny rozwijał się dynamicznie dzięki innowacjom naukowym i rosnącemu zapotrzebowaniu na nowe technologie, co zapewniło Niemcom dominację na rynku światowym pod koniec wieku²². Postęp w syntezie chemicznej sprawił, że niemieckie firmy szybko wyprzedziły konkurencję brytyjską i francuską²³.

Na początku XX w. w Niemczech działało kilka silnych firm chemicznych, takich jak: Bayer, BASF, Hoechst, Agfa, Greisheim, Weiler i inne, które kontrolowały dużą część rynku europejskiego. W obliczu rosnącej konkurencji i wysokich kosztów badań zaczęły pojawiać się tendencje do łączenia kapitałów oraz współpracy w zakresie badań i rozwoju²⁴.

Decydującym momentem było powstanie IG Farben w 1925 r., kiedy to w wyniku fuzji największych niemieckich przedsiębiorstw chemicznych utworzono jedno z najpotężniejszych konsorcjów przemysłowych w Europie²⁵. IG Farben nie tylko przejęło kontrolę nad niemieckim rynkiem chemicznym, lecz także zdominowało eksport surowców chemicznych do wielu krajów, co umocniło jego pozycję jako światowego lidera innowacji²⁶.

IG Farben działało jako holding z centralą we Frankfurcie nad Menem. Spółki zależne miały pewną autonomię, ale były koordynowane przez centralne organy decyzyjne. Taka struktura zapewniała elastyczność i umożliwiała szybkie reagowanie na zmiany rynkowe oraz inwestowanie w nowe technologie²⁷. W zarządzie IG Farben zasiadali wybitni naukowcy, inżynierowie i menedżerowie, co umożliwiało integrację badań i produkcji. Dzięki temu IG Farben stało się jedną z najnowocześniejszych firm chemicznych na świecie, a jej struktura organizacyjna była wzorem dla późniejszych korporacji²⁸.

IG Farben było pionierem w chemii przemysłowej, między innymi opracowało syntezę paliw z węgla, co ograniczyło zależność Niemiec od importu ropy²⁹. Odniosło też sukces w rozwoju kauczuku syntetycznego (Buna)³⁰, kluczowego dla przemysłu motoryzacyjnego i wojskowego, stając się światowym liderem w tej technologii³¹. Firma dominowała na rynku barwników syntetycznych, budując silne relacje handlowe i zaplecze eksportowe³².

²² Marsch, „Strategies for Success”, 25–30.

²³ Griesar, „Standortwettbewerb”, 256–61.

²⁴ Setkiewicz, *Z dziejów obozów IG Farben Werk*, 19–25.

²⁵ Orski, *Przedsiębiorstwa SS i firmy prywatne*, 108–13.

²⁶ von Hassell, MacRae, *Alliance of Enemies*, 18–25.

²⁷ Pendas, *The Frankfurt Auschwitz Trial*, 150–7.

²⁸ Poege, „Competition and Innovation”, 9–12, 16, 32.

²⁹ Stranges, *Petroleum from Coal*, 155–62.

³⁰ Nazwa pochodzi od składników chemicznych: Butadien und Natrium (butadien i sól).

³¹ Tully, *The Devil's Milk*, 282–90.

³² Reinhardt, Travis, *Heinrich Caro*, 138–43.

IG Farben rozwijało ekspansję zagraniczną, zawierając w latach dwudziestych umowy z DuPont i Standard Oil³³ oraz licencjonując technologie w Japonii³⁴. Łączyło badania, produkcję i finanse w jednej strukturze, a współpraca z uniwersytetami pozwoliła utrzymać dominację na rynku europejskim³⁵. Kontrolując kluczowe patenty, odgrywało znaczącą rolę międzynarodową, choć współpraca z firmami amerykańskimi i japońskimi rodziła pytania o monopolizację³⁶.

Sukces gospodarczy IG Farben sprawił, że firma stała się przykładem tego, jak wielki biznes wpływa na politykę i strategiczne decyzje państwowe. Kontrola nad produkcją paliw, materiałów wybuchowych i innych surowców dała jej kluczową rolę w gospodarce Niemiec międzywojennych³⁷. IG Farben pozostaje jednym z najbardziej fascynujących i kontrowersyjnych przykładów rozwoju nowoczesnej gospodarki chemicznej³⁸.

2.2. Współpraca z nazistowskim reżimem i rola w przemyśle wojennym

Wielki kryzys zmienił podejście koncernów do współpracy z państwem, a objęcie władzy przez Adolfa Hitlera w 1933 r. stworzyło nowy krajobraz polityczno-gospodarczy. Nazistowska doktryna autarkii i militaryzacji wymagała współpracy państwa z przemysłem. IG Farben stało się filarem gospodarki narodowosocjalistycznej³⁹, przystępując do programu *Gleichschaltung* (podporządkowania struktur gospodarczych ideologii nazistowskiej). Kierownictwo z entuzjazmem poparło zmiany przynoszące korzyści finansowe⁴⁰. Koncern nawiązał ścisłą współpracę z Ministerstwem Gospodarki, korzystając z subsydiów rządowych na rozwój technologii syntetycznych⁴¹.

IG Farben, dzięki technologiom syntezy chemicznej, stało się kluczowym partnerem rządu w uniezależnieniu Niemiec od importu surowców. W 1934 r. podpisało umowę na produkcję syntetycznej benzyny dla Wehrmachtu⁴². Związki koncernu z reżimem wykraczały poza współpracę gospodarczą – członkowie zarządu, w tym Fritz ter Meer i Otto Ambros, wstąpili do NSDAP i doradzali rządowi w sprawach strategicznych⁴³.

IG Farben wsparło NSDAP finansowo, między innymi wpłacając środki na fundusz wyborczy Hitlera w 1933 r., co pomogło partii w umocnieniu władzy. Był to początek ścisłego związku wielkiego kapitału z reżimem nazistowskim, który później objął rządowe zamówienia i preferencyjne regulacje podatkowe dla strategicznych koncernów⁴⁴.

IG Farben, poza wsparciem finansowym i politycznym, angażowało się w tworzenie struktur naukowo-przemysłowych zgodnych z ideologią nazistowską. Współpracowało

³³ Kudo, „I.G. Farben in Japan”, 165–70.

³⁴ Kudo, „Dominance through Cooperation”, 253–70.

³⁵ Lindner, *Inside IG Farben*, 12–8.

³⁶ Gillingham, *Industry and Politics in the Third Reich*, 73–80.

³⁷ Tooze, *U progu Wielkiego Kryzysu*.

³⁸ Łuczak, *Dzieje gospodarcze Niemiec*, 270–8.

³⁹ Lo, „Business Collaboration”, 503–10.

⁴⁰ Berghoff, Kolbow, „Flourishing in a Dictatorship”, 71–96.

⁴¹ Stranges, „A History of the Fischer-Tropsch Synthesis”, 10–9.

⁴² James, Steinhauser, Hoffmann, Friedrich, *One Hundred Years*, 113–21.

⁴³ Crim, *Our Germans*, 34–41.

⁴⁴ Tooze, *Cena zniszczenia*, 118–27.

z instytucjami badawczymi, takimi jak Instytut Cesarza Wilhelma (*Kaiser-Wilhelm-Institut*), rozwijając technologie kluczowe dla gospodarki wojennej⁴⁵. Firmy związane z koncernem prowadziły też badania nad nowymi związkami chemicznymi do zastosowań farmaceutycznych i wojskowych⁴⁶.

W latach 1933–1939 koncern stał się filarem gospodarki III Rzeszy, czerpiąc znaczne korzyści ze współpracy z reżimem. Dzięki wsparciu politycznemu i gospodarczemu firma rozwijała nowe technologie, przygotowywała Niemcy do wojny i umacniała swoją pozycję w sektorze chemicznym⁴⁷.

2.3. Ekspansja IG Farben na terenach okupowanych, zbrodnie wojenne i powojenny podział

Pierwsze lata wojny ujawniły, że realizacja strategii autarkii wymagała przejęcia zasobów przemysłowych Europy. IG Farben, współpracując z nazistowskim państwem, czerpało z tej ekspansji wymierne korzyści.

Po kampanii polskiej (*Polen Feldzug*, kampanii wrześniowej) IG Farben, współpracując z Głównym Urzędem Powierniczym Wschód (*Haupttreuhandstelle Ost*), przejęło zakłady Boruta w Zgierzu, fabryki barwników na Górnym Śląsku i laboratoria akademickie po symbolicznych cenach⁴⁸. Model „aryzacji” ukazywał współdziałanie przemysłu i finansów w grabieży⁴⁹.

Budowa kombinatu Buna-Werke IG Auschwitz w Monowicach była świadomą decyzją kierownictwa, do której podjęcia jednym z kluczowych czynników była bliskość KL Auschwitz i wynikający z niej dostęp do przymusowej siły roboczej⁵⁰. Firma płaciła SS za każdego więźnia. W literaturze wskazuje się, że przeciętny okres przeżycia robotnika przymusowego przy Buna-Werke/Monowitz wynosił około trzech miesięcy⁵¹.

IG Farben, posiadając 42,5% udziałów w Degesch (*Deutsche Gesellschaft für Schädlingbekämpfung*) i mając swoich przedstawicieli w jej organach, było powiązane z łańcuchem dostaw Zyklonu B⁵². Równoległe źródła historyczne wskazują na udział osób związanych z koncernem i jego segmentem farmaceutycznym w eksperymentach prowadzonych na więźniach Auschwitz. Okoliczności te potwierdzają, że zaangażowanie IG Farben wykraczało poza bierną kolaborację gospodarczą i obejmowało aktywny współdział w systemie przemocy nazistowskiej⁵³.

⁴⁵ Schmuhl, *The Kaiser Wilhelm Institute*, 367–74.

⁴⁶ Lesch, *The First Miracle Drugs*, 112–20.

⁴⁷ Weyer, *Geschichte der Chemie*, t. 2, 210–7.

⁴⁸ Elimination of German Resources for War, część 7: IG Farben, raport US Military Government z listopada 1945 r., archiwum US Senate Hearings, <https://archive.org/details/EliminationOfGermanResourcesForWar> (dostęp: 14.07.2025).

⁴⁹ Giucci, „¿Qué es la tecnociencia?”, 132–4.

⁵⁰ Hayes, *Profits and Persecution*, 145–7.

⁵¹ Sandkühler, Schmuhl, „Noch einmal”, 261–5.

⁵² Hunger, *Zyklon B*, 5–10.

⁵³ Torres-Spelliscy, *Corporatocracy*, 137–49; Weindling, *Victims and Survivors of Nazi Human Experiments*, 102–8.

Raporty menedżerów potwierdzają, że kierownictwo traktowało wysoką śmiertelność więźniów jako „koszt operacyjny”. Przykład pokazuje, jak korporacyjna racjonalność ekonomiczna i państwowa strategia totalnej wojny współtworzyły gospodarczy wymiar systemu wyniszczenia przez pracę⁵⁴. IG Farben stało się modelem testowania możliwości rozliczenia korporacji. Ograniczenie przez trybunał norymberski odpowiedzialności karnej do menedżerów, przy braku skazania samej osoby prawnej i późniejszym odtworzeniu potencjału gospodarczego koncernu w spółkach sukcesorskich, wykreowało precedens. Ekonomiczny beneficjent zbrodni nie został objęty odpowiedzialnością karłą. Zasada indywidualnej odpowiedzialności karnej została następnie odzwierciedlona w art. 25 ust. 1 Statutu Rzymskiego (jurysdykcja MTK wyłącznie wobec osób fizycznych). Wykluczenie osób prawnych współtworzy dziś istotę „luki” i strukturalnie utrudnia ściganie korporacji za zbrodnie międzynarodowe⁵⁵.

Po zakończeniu drugiej wojny światowej IG Farben znalazło się w centrum alianckich planów dekoncentracji niemieckiego przemysłu chemicznego. W dniu 30 listopada 1945 r. Sojusznicza Rada Kontroli przyjęła Ustawę nr 9 (*Control Council Law No. 9: Seizure of Property Owned by I.G. Farbenindustrie and the Control Thereof*)⁵⁶, formalizującą zajęcie majątku IG Farben i objęcie go aliancką kontrolą⁵⁷. Wytyczne Bipartite Control Office z 5 sierpnia 1948 r. realizowane w odniesieniu do IG Farben przez Bipartite Farben/IG Farben Control Office i kierowane do Zweizonen-I.G.-Farben-Aufteilungsausschuss / IG Farben Dispersal Panel zakładały dekoncentrację koncernu w kierunku około 75 samodzielnych jednostek. Projekt napotkał jednak opór zachodnioniemieckich elit gospodarczych, zwłaszcza członków IG Farben Dispersal Panel (Hermann Bücher, Gustav Brecht, Oskar Löhr), którzy argumentowali, że nadmierne rozdrobnienie zniszczy zdolność innowacyjną przemysłu. Sprzeciw zyskał wsparcie części kierownictwa CDU, w tym „małego kręgu” Konrada Adenauera oraz jego doradców (Hermann Josef Abs, Fritz Berg), co przesądziło o odejściu od planu pełnej „atomizacji”⁵⁸.

W latach 1951–1952 IG Farben podzielono na trzy przedsiębiorstwa: BASF, Bayer i Hoechst⁵⁹. Rozdzielone spółki szybko odtworzyły ścisłe relacje handlowe i technologiczne⁶⁰, umożliwiając dynamiczny rozwój sektora chemicznego RFN w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych. Z biegiem czasu wyrosły na globalnych liderów branży chemicznej i farmaceutycznej, stając się przykładem skomplikowanego dziedzictwa regulacji i etyki korporacyjnej w XX w.⁶¹

⁵⁴ Feldman, „Holocaust Assets and German Business History”, 23–8.

⁵⁵ van Baar, Huisman, „The Oven Builders Of The Holocaust”, 1036–42.

⁵⁶ *Control Council Law No. 9: Providing for the Seizure of Property Owned by I.G. Farbenindustrie and the Control Thereof*, 30 November 1945, reprinted in 1 Enactments and Approved Papers of the Control Council and Coordinating Committee 225, https://www.loc.gov/r/rfd/Military_Law/Enactments/Volume-I.pdf (dostęp: 28.05.2026).

⁵⁷ Kreikamp, „Die Entflechtung der I.G. Farbenindustrie A.G.”, 220–6.

⁵⁸ Abelshauser, *Wirtschaft in Westdeutschland 1945–1948*, 60–7, 136–9.

⁵⁹ Hardach, *Gegenwartsgeschichte der deutschen Wirtschaft*, 91–7.

⁶⁰ Kelly, „Atrocities by Corporate Actors”, 49–56.

⁶¹ Pastusiak, *Polityka Stanów Zjednoczonych*, 209–17.

3. Przebieg procesu kierownictwa IG Farben

3.1. Kontekst powojennego wymiaru sprawiedliwości

Proces IG Farben (1947–1948) należał do kluczowych procesów norymberskich następnych. 24 członków zarządu oskarżono o prowadzenie wojny agresywnej, zbrodnie wojenne, zbrodnie przeciwko ludzkości i grabież mienia. Materiał dowodowy obejmował współpracę z SS przy wykorzystywaniu pracy więźniów w zakładach Buna-Werke w KL Auschwitz, relacje koncernu z Degesch w łańcuchu dostaw Zyklonu B oraz grabież mienia na okupowanych terenach⁶².

Proces odbywał się przed amerykańskim Trybunałem Wojskowym VI pod przewodnictwem sędziego Curtisa Grovera Shake'a; w składzie orzekającym zasiadali także James Morris i Paul M. Hebert, przy Clarence'ie F. Merrellu jako sędzim zastępczym. Oskarżyciel Telford Taylor podkreślał, że menedżerowie działali z własnej inicjatywy i dla zysku⁶³. W trakcie wielogodzinnych rozpraw przesłuchiowano byłych więźniów i prezentowano dokumenty, odsłaniając brutalne warunki pracy oraz bliską współpracę firmy z nazistowskim reżimem⁶⁴.

Obrona powoływała się na rzekome represje państwowe oraz nieświadomość celu produkcji – zwłaszcza Zyklonu B, prezentowanego jako środek dezynfekcyjny. Próbowano też przenosić odpowiedzialność na niższe szczeble lub spółki zależne. Prokuratura wykazała, że zarząd był w pełni świadomy przeznaczenia produkcji i celowo lokował fabryki przy KL Auschwitz z powodu dostępu do taniej siły roboczej. Ujawnione dokumenty i korespondencja podważyły linię obrony oraz wykazały, że menedżerowie, kierując się zyskiem, uczestniczyli w zbrodniach wojennych, zacierając granicę między działalnością gospodarczą a współudziałem⁶⁵.

Wyrok ogłoszono 29–30 lipca 1948 r. – spośród 23 oskarżonych (po wcześniejszym wyłączeniu Maxa Brüggemanna ze względów zdrowotnych) 13 skazano, a 10 uniewinniono. Kary pozbawienia wolności mieściły się w przedziale od 18 miesięcy do 8 lat. Najwyższe wyroki – po 8 lat pozbawienia wolności – otrzymali Otto Ambros i Walter Dürrfeld. Fritz ter Meer został skazany na 7 lat. Większość skazanych szybko odzyskała wolność, a 31 stycznia 1951 r. Wysoki Komisarz USA John J. McCloy, na podstawie rekomendacji Peck Panel (*Advisory Board on Clemency for War Criminals*), złagodził lub skrócił kary 77 z 99 skazanych w Landsbergu, w tym kilku dyrektorów IG Farben.

⁶² Payne, Pereira, Bernal-Bermúdez, *Transitional Justice and Corporate Accountability*, 1–7, 15–8.

⁶³ War Crimes Trials: I.G. Farben Case, Opening Statement by Telford Taylor – dokumenty i fotografie z rozprawy, USHMM Collections, <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn1002346> (dostęp: 14.07.2025).

⁶⁴ Opening Statement for the United States of America by Telford Taylor (1947) – oficjalny tekst otwarcia oskarżenia w procesie IG Farben, repozytorium University of Georgia School of Law, <https://digitalcommons.law.uga.edu/nmt6/6/> (dostęp: 10.05.2025).

⁶⁵ *United States v. Carl Krauch et al.*, Transcripts and Documents, mikrofilm M892 (1947–1948): pełne transkrypcje procesu przed Amerykańskim Trybunałem Wojskowym VI, zawierające przesłuchania, zarzuty, wyroki i dowody, <https://archive.org/details/IGFarbenTrialTranscripts> (dostęp: 13.06.2025).

Był to akt łaski (*clemency/commutation*), a nie amnestia. Uzasadnienie odwoływało się do „względów humanitarnych” i logiki „pojednania” w realiach zimnej wojny⁶⁶.

Strukturalnym ograniczeniem był historyczny brak odpowiedzialności podmiotów zbiorowych. Karta Międzynarodowego Trybunału Wojskowego (art. 9–10) pozwalała uznać organizacje za „przestępcze”, lecz służyło to jedynie do ścigania osób fizycznych za przynależność – sam podmiot nie podlegał karze. Model powtórzono w procesach następczych na mocy Ustawy Sojuszniczej Rady Kontroli nr 10⁶⁷.

Powierzchniowość denazyfikacji i narracja o „apolitycznych fachowcach” umożliwiły dawnym menedżerom IG Farben powrót na kierownicze stanowiska. Potrzeba normalizacji i rozwoju gospodarczego RFN zdominowała powojenne rozliczenia przemysłu⁶⁸.

Proces IG Farben wykazał, że powojenna odpowiedzialność karna obejmowała wyłącznie osoby fizyczne – korporacja nie została postawiona w stan oskarżenia ani uznana za organizację przestępczą, co utrwaliło model indywidualnej odpowiedzialności i tak zwaną „lukę rozliczalności korporacyjnej”. Zasada, że „zbrodnie popełniają ludzie, nie podmioty”⁶⁹, stała się fundamentem późniejszego prawa międzynarodowego, choć w realiach współczesnych zbrodni okazuje się niewystarczająca⁷⁰.

Warto zauważyć, że w innych procesach norymberskich zastosowano konstrukcję prawną zbrodni wieloosobowej (*common plan* czy *conspiracy, common design*). W procesach Dachau i Mauthausen trybunały wykorzystały te koncepcje, uznając załogi obozów za organizacje przestępcze, choć wymagano również udowodnienia winy indywidualnej⁷¹. Istotny wkład w rozwój ujęcia zbrodni o charakterze korporacyjnym wnieśli polscy prawnicy, w tym Rafał Lemkin (twórca pojęcia ludobójstwa) oraz Hersch Lauterpacht (koncepcja zbrodni przeciwko ludzkości)⁷².

Korporacje jako odrębne podmioty prawa, działające przez swoje organy i czerpiące zyski z nielegalnej działalności, mogą systemowo korzystać ze zbrodni (jak IG Farben), podczas gdy odpowiedzialność ponoszą jedynie wybrani menedżerowie. Ograniczenie odpowiedzialności do osób fizycznych zniekształca zarówno wymiar moralnej sprawiedliwości, jak i skuteczność prawa, ponieważ bez możliwości ścigania osób prawnych międzynarodowy wymiar sprawiedliwości pozostaje niepełny, a główny beneficjent zbrodni może kontynuować działalność i zachowywać zyski⁷³. Jednocześnie proces ujawnił niespójność w ocenie przymusu: trybunał zwykle akceptował obronę menedżerów działających pod presją państwa, pomijając przypadek fabryki Buna w Monowicach, której powstanie było autonomiczną decyzją koncernu. Takie rozbieżności ukazały brak jednolitych standardów rozliczania elity gospodarczej III Rzeszy oraz pragmatyczny charakter po-

⁶⁶ Brudney, „The I.G. Farben Trial”, 251–8.

⁶⁷ van der Wilt, „Corporate Criminal Responsibility”, 48–53.

⁶⁸ Dack, *Everyday Denazification in Postwar Germany*, 193–200.

⁶⁹ Sentencja wyraża zasadę sprawstwa w prawie karnym, lecz nie przesądza o granicach jurysdykcji. Ujęcie, w którym odpowiedzialność podmiotów zbiorowych uzupełnia odpowiedzialność indywidualną, pozwala ograniczyć bezkarność systemową wynikającą z przestępczych decyzji podejmowanych w strukturach organizacyjnych.

⁷⁰ Beale, „The Development and Evolution”, 30–5.

⁷¹ Lewy, *Perpetrators*, 90–5.

⁷² Grzebyk, Krzan, Wierczyńska, *Polski dorobek w zakresie międzynarodowego prawa karnego*, 334–7, 354–64.

⁷³ Simons, „International Law’s Invisible Hand”, 5–10.

wojennej sprawiedliwości⁷⁴. Wyłączenie korporacji z odpowiedzialności karnej utrwala asymetrię między zyskami a winą – przedsiębiorstwa mogą czerpać korzyści ze zbrodni, podczas gdy sankcje ponoszą jedynie ich menedżerowie. Historia następców IG Farben (BASF, Bayer, Hoechst) pokazuje, że brak jurysdykcji nad osobami prawnymi pozwala utrzymywać strefy bezkarności gospodarczej w prawie międzynarodowym⁷⁵.

3.2. Proces zarządu IG Farben na tle innych procesów norymberskich następnych

Proces *United States v. Carl Krauch et al.* (1948) należał do najważniejszych procesów norymberskich następnych, prowadzonych na podstawie Ustawy nr 10 Sojuszniczej Rady Kontroli⁷⁶, obok procesów Flicka i Kruppa, jako część sądowej „trylogii” wobec elity gospodarczej III Rzeszy⁷⁷.

Zarzuty dotyczyły systemowego wykorzystywania pracy przymusowej, grabieży mienia i wspierania gospodarki III Rzeszy. W sprawie zarządu IG Farben analizowano rolę nowoczesnego kapitału technologicznego w wysiłku wojennym, podczas gdy sprawy Flicka i Kruppa dotyczyły przemysłu ciężkiego⁷⁸.

Wyroki były rozbieżne: skazano 13 z 23 osądzonych w sprawie IG Farben (1,5–8 lat), 3 z 6 w sprawie Flicka (2,5–7 lat) oraz 11 z 12 w sprawie Kruppa. Alfried Krupp otrzymał karę 12 lat pozbawienia wolności, a nadto orzeczono konfiskatę jego majątku, którą następnie cofnięto w 1951 r. Różnice wynikały z odmiennych baz dowodowych i klimatu zimnowojennego. Trybunały karały wyłącznie osoby fizyczne, utrwalając „lukę rozliczalności korporacyjnej”⁷⁹.

Proces IG Farben, w odróżnieniu od spraw Flicka i Kruppa, ukazał złożone relacje kapitału, technologii i państwa oraz trudność w wytyczaniu granic winy i odpowiedzialności. Dokumenty sądowe dowodziły, że zarząd korporacji nie tylko wykonywał rozkazy, lecz często inicjował działania prowadzące do wyzysku i eksterminacji, stając się punktem odniesienia dla debat o odpowiedzialności korporacyjnej⁸⁰.

Dziedzictwo procesów przemysłowców jest ambiwalentne, gdyż wytyczono granice indywidualnej odpowiedzialności, ale utrwalono paradygmat, w którym ekonomiczne fundamenty przemocy pozostają poza międzynarodową jurysdykcją karną⁸¹.

⁷⁴ Kolieb, „Through the Looking-Glass”, 570–1, 580–9.

⁷⁵ Ambos, „International Economic Criminal Law”, 520–5.

⁷⁶ *Law No. 10 – Law on the Punishment of Persons Guilty of War Crimes, Crimes Against Peace and Against Humanity*, przyjęta przez Sojuszniczą Radę Kontroli Niemiec 20 grudnia 1945 r., <https://hrlibrary.umn.edu/instate/ccno10.htm> (dostęp: 15.07.2025).

⁷⁷ Baars, „Capitalism’s Victor’s Justice”, 163–92.

⁷⁸ Hörner, „Die in Auschwitz sterben mussten, haben andere auf dem Gewissen...”, 19–20, 29–30, 33–4.

⁷⁹ Jeßberger, „On the Origins of Individual Criminal Responsibility”, 783–802.

⁸⁰ Brünner, „Schattenkapitel – NS-Unternehmensgeschichtsschreibung”, 69–115.

⁸¹ Ambos, „Fundamentos de la responsabilidad penal internacional”, 584–90.

3.3. Wpływ procesu na międzynarodowe prawo karne i rozwój koncepcji zbrodni przeciwko ludzkości

Proces IG Farben przełomowo wpłynął na międzynarodowe prawo karne, zwłaszcza na doktrynę zbrodni przeciwko ludzkości (*crimes against humanity*) i współudział podmiotów trzecich w polityce eksterminacyjnej. Trybunał norymberski potwierdził, że za najcięższe zbrodnie międzynarodowe odpowiadają nie tylko politycy i wojskowi, lecz także zarządzający przedsiębiorstwami, które poprzez decyzje gospodarcze i wsparcie technologiczne umożliwiają prowadzenie wojny agresywnej i zbrodnię przeciwko ludzkości⁸².

Sprawa stała się precedensem debaty o odpowiedzialności korporacyjnej. Choć koncern nie został uznany za organizację przestępczą (*criminal organization*), proces wykazał funkcjonalny i organizacyjny współudział przedsiębiorstwa w zbrodniach, inicjując debatę nad odpowiedzialnością osób prawnych⁸³.

W świetle ówczesnych regulacji (art. 6 Karty Międzynarodowego Trybunału Wojskowego w Norymberdze oraz Ustawy nr 10 Sojuszniczej Rady Kontroli) odpowiedzialność karna obejmowała tylko osoby fizyczne. Brak odpowiedzialności karnej osób prawnych sprawił, że IG Farben odpowiadało wyłącznie przez menedżerów. Problem ten zauważono szerzej dopiero później, między innymi w Wytocznych ONZ i doktrynie należytej staranności w zakresie praw człowieka (*human rights due diligence*)⁸⁴.

Proces uwidoczniał współudział biznesu w zbrodniach i potrzebę reformy. Choć Statut Rzymski MTK (art. 25 ust. 1) ogranicza odpowiedzialność do osób fizycznych, IG Farben pozostaje punktem debaty. Dzisiejsze instrumenty miękkiego prawa (*soft law*) w obszarze biznesu i praw człowieka są konsekwencją procesu⁸⁵.

4. Zimnowojenny paradygmat i trwałość „luki rozliczalności korporacyjnej”: polityczne i prawne następstwa procesu IG Farben

4.1. „Luka rozliczalności korporacyjnej” i ograniczenia odpowiedzialności korporacyjnej w świetle Statutu Rzymskiego i orzecznictwa Międzynarodowego Trybunału Karnego

Statut Rzymski nie wprowadził odpowiedzialności karnej osób prawnych, pozostawiając model indywidualny. Artykuł 25 ust. 1 ogranicza jurysdykcję MTK do osób fizycznych⁸⁶, a propozycje rozszerzenia jej na osoby prawne odrzucono na konferencji rzymskiej

⁸² Bazyler, *Holocaust, Genocide, and the Law*, 94–100.

⁸³ Bantekas, „Towards a UN Business and Human Rights Treaty”, 590–7.

⁸⁴ Dascalopoulou-Livada, „Aggression and the ICC”, 79–86.

⁸⁵ Stahn, *A Critical Introduction to International Criminal Law*, 118–26.

⁸⁶ Rzymski Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego (przyjęty w Rzymie 17 lipca 1998 r.), <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf> (dostęp: 17.04.2025).

z przyczyn dowodowych i technicznych oraz z obawy o kolizje z systemami krajowymi i rynkami⁸⁷.

Praktyka MTK potwierdza, że do tej pory nie oskarżono żadnej korporacji ani osoby prawnej. Odpowiedzialność dotyczy wyłącznie osób fizycznych, w tym menedżerów i polityków⁸⁸.

Na konferencji rzymskiej (1998) część delegacji – między innymi Francja oraz państwa afrykańskie i latynoamerykańskie – postulowała objęcie jurysdykcją także osób prawnych, odwołując się do wzorców prawa krajowego (art. 121–2 francuskiego Code pénal; art. 51 holenderskiego Wetboek van Strafrecht)⁸⁹. Sprzeciw USA, Zjednoczonego Królestwa i Niemiec wynikał z braku porozumienia co do charakteru winy korporacyjnej, trudności dowodowych związanych z ustaleniem winy podmiotu zbiorowego oraz obaw, że możliwość karania osób prawnych zagroziłaby stabilności gospodarczej i wywołała masowe postępowania przeciwko międzynarodowym korporacjom. Państwa te podnosiły również, że ustalenie winy zbiorowej (*collective mens rea*) prowadziłoby do sporów interpretacyjnych i wydłużałoby procesy, podczas gdy priorytetem było szybkie sądzenie osób fizycznych odpowiedzialnych za najpoważniejsze zbrodnie. W efekcie art. 25 ust. 1 Statutu ograniczył jurysdykcję do jednostek, a podobne rozwiązanie przyjęły trybunały dla byłej Jugosławii i Rwandy⁹⁰.

Współczesne orzecznictwo MTK utrwała model odpowiedzialności skoncentrowany na osobach fizycznych. Sprawy *Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo*⁹¹, *Prosecutor v. Germain Katanga*⁹² oraz *Prosecutor v. Bosco Ntaganda*⁹³ pokazują zakres zbrodni ściąganych przez Trybunał, ale nie tworzą precedensów odpowiedzialności przedsiębiorstw jako osób prawnych. Ich znaczenie dla niniejszego wywodu polega przede wszystkim na tym, że unaoczniają trwałość rozwiązania przyjętego w art. 25 ust. 1 Statutu Rzymskiego, zgodnie z którym jurysdykcja Trybunału obejmuje osoby fizyczne.

Norymberski model indywidualnej odpowiedzialności dominuje w prawie międzynarodowym, a osoby prawne wciąż pozostają poza jurysdykcją trybunałów, co utrwała „lukę rozliczalności korporacyjnej” jako problem historyczny i systemowy.

4.2. Próby przełamania „rozliczalności korporacyjnej” i nowe kierunki reformy

Dogłębna analiza orzecznictwa wskazuje, że „luka rozliczalności korporacyjnej” wynika z utrwalonych ograniczeń systemowych. Presja społeczna i zaangażowanie organizacji

⁸⁷ *Ibid.*

⁸⁸ Sántha, „Responsibility of Companies”, 135–42.

⁸⁹ Code pénal (1992), https://www.legifrance.gouv.fr/codes/article_lc/LEGIARTI000006417204 (dostęp: 22.04.2025).

⁹⁰ Savanovic, *Corporate Criminal Liability*, 14, 17, 62–3.

⁹¹ Międzynarodowy Trybunał Karny, *The Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo*, ICC-01/04-01/06 (14 marca 2012 r.), <https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-01/04-01/06-2842> (dostęp: 13.11.2025).

⁹² Międzynarodowy Trybunał Karny, *The Prosecutor v. Germain Katanga*, ICC-01/04-01/07 (7 marca 2014 r.), <https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-01/04-01/07-3436-teng> (dostęp: 13.11.2025).

⁹³ Międzynarodowy Trybunał Karny, *The Prosecutor v. Bosco Ntaganda*, ICC-01/04-02/06 (8 lipca 2019 r.), https://www.icc-cpi.int/CourtRecords/CR2019_03568.PDF (dostęp: 13.11.2025).

pozarządowych przyczyniły się do inicjowania nowych rozwiązań legislacyjnych na szczeblu krajowym, regionalnym i międzynarodowym⁹⁴.

Protokół z Malabo (2014) przewiduje objęcie jurysdykcją projektowanego Afrykańskiego Trybunału Sprawiedliwości i Praw Człowieka osób prawnych, z wyjątkiem państw (art. 46C), oraz wprowadza do jego kognicji czyny o wyraźnym wymiarze środowiskowym, w szczególności handel niebezpiecznymi odpadami (art. 28L) i nielegalną eksploatację zasobów naturalnych (art. 28L bis). Nie należy jednak utożsamiać tej regulacji z typizacją ekobójstwa w ścisłym znaczeniu. Protokół wejdzie w życie po osiągnięciu progu ratyfikacyjnego przewidzianego w samym instrumencie. Jako pierwsze państwo instrument ratyfikacji złożyła Angola 31 maja 2024 r. Aktualny stan ratyfikacji należy każdorazowo podawać według oficjalnego rejestru traktatowego Unii Afrykańskiej, gdyż dotąd ratyfikowała go jedynie Angola⁹⁵. Kontrowersyjny art. 46A bis przewiduje immunitet dla najwyższych funkcjonariuszy państwowych, osłabiając wiarygodność dokumentu⁹⁶. Należy również podkreślić, że ekobójstwo ma charakter *de lege ferenda* w powszechnym prawie międzynarodowym – Statut Rzymski MTK nie przewiduje tej zbrodni, a regulacja z Malabo ma wymiar regionalny i – z uwagi na brak wejścia w życie – pozostaje projektem⁹⁷.

Coraz więcej państw (Francja, Holandia, Niemcy, Kanada) wprowadza rozwiązania pozwalające ścigać korporacje za współudział w zbrodniach międzynarodowych. Sprawa Lafarge pokazuje potencjał krajowych reżimów odpowiedzialności karnej osób prawnych. Francuski Sąd Kasacyjny (*Cour de cassation*) dopuścił utrzymanie zarzutu współudziału spółki w zbrodniach przeciwko ludzkości. Odrębnie, w kwietniu 2026 r., sąd paryski w I instancji skazał Lafarge za finansowanie organizacji terrorystycznych i naruszenie sankcji. Nadal nie należy jednak przedstawiać tej sprawy jako zakończonogo skazania osoby prawnej za współudział w zbrodniach przeciwko ludzkości⁹⁸.

Jednym z najistotniejszych rozstrzygnięć pozostaje decyzja Panelu Apelacyjnego Trybunału Specjalnego dla Libanu z 2 października 2014 r. w sprawie *New TV S.A.L./Al Khayat*, w której uznano, że jurysdykcja Trybunału w postępowaniach o obrazę sądu (*contempt of court / obstruction of justice*) może obejmować także osoby prawne. Należy jednak podkreślić ograniczony charakter precedensu: dotyczył on wyłącznie postępowań służących ochronie prawidłowego toku wymiaru sprawiedliwości, a nie najpoważniejszych zbrodni międzynarodowych. W późniejszym wyroku z 18 września 2015 r. spółka została uniewinniona⁹⁹.

⁹⁴ Priemel, „Der Sonderweg vor Gericht”, 392–4.

⁹⁵ Partzsch, „Campaigning for Greater Accountability”, 755–7, 768–70.

⁹⁶ Bens, *The Sentimental Court*, 167–74.

⁹⁷ Protocol on Amendments to the Protocol on the Statute of the African Court of Justice and Human Rights (tzw. Protokół z Malabo, 2014), https://au.int/sites/default/files/treaties/36398-treaty-0045_-_protocol_on_amendments_to_the_protocol_on_the_statute_of_the_african_court_of_justice_and_human_rights_e.pdf (dostęp: 7.07.2025).

⁹⁸ Sąd Kasacyjny (Francja), Lafarge S.A., 7 września 2021 r., <https://www.courdecassation.fr/decision/6137092ff585960512dfe633> (dostęp: 13.11.2025).

⁹⁹ Trybunał Specjalny dla Libanu, *New TV S.A.L. (N.T.V.) and Al Khayat*, STL-14-05 (18 września 2015 r.), <https://www.legal-tools.org/doc/e8fbb1> (dostęp: 13.11.2025).

Coraz większe znaczenie zyskują instrumenty *soft law*, takie jak wytyczne ONZ z 2011 r. (*Guiding Principles on Business and Human Rights*)¹⁰⁰. Opierają się one na zasadach Chroń (*Protect*), Szanuj (*Respect*), Napraw (*Remedy*) i przewidują, że przedsiębiorstwa powinny unikać naruszania praw człowieka (pkt 11) oraz wdrażać procedury należytej staranności obejmujące identyfikację, zapobieganie i łagodzenie negatywnego wpływu (pkt 17)¹⁰¹. Podobne podejście zawierają wytyczne OECD (*Guidelines for Multinational Enterprises*), wdrażane przez krajowe punkty kontaktowe. Oba dokumenty tworzą podstawę przyszłych regulacji w zakresie odpowiedzialności korporacyjnej¹⁰².

Nauka prawa coraz mocniej podkreśla, że IG Farben stało się symbolem bezkarności biznesu i punktem odniesienia dla refleksji o granicach prawa międzynarodowego.

5. Wnioski

Analiza procesu IG Farben pokazuje, że nawet doniosły precedens może utrwalić luki systemowe, gdy podporządkowuje się go kompromisom politycznym i gospodarczym. Ograniczenie odpowiedzialności karnej wyłącznie do osób fizycznych, utrwalone przez Ustawę nr 10 oraz orzecznictwo norymberskie, można odczytywać nie tylko jako konsekwencję przyjętej konstrukcji prawnej, lecz także jako rozwiązanie współkształtowane przez powojenne uwarunkowania polityczne i gospodarcze, w tym potrzebę odbudowy RFN i stabilizacji powojennego ładu. Zasada ta została następnie potwierdzona w Statucie Rzymskim MTK (art. 25 ust. 1), który również ogranicza jurysdykcję do osób fizycznych. W rezultacie IG Farben, mimo jednoznacznego współudziału w zbrodniach wojennych i ludobójstwie, nie poniosło odpowiedzialności jako osoba prawna, co utrwaliło paradygmat, że „zbrodnie popełniają ludzie, nie korporacje”.

Trwałość „luki rozliczalności korporacyjnej” nadal wyznacza granice międzynarodowego prawa karnego. Praktyka MTK i trybunałów *ad hoc* pokazuje, że mimo rosnącej złożoności i transnarodowego charakteru działalności gospodarczej osoby prawne wciąż pozostają poza zakresem odpowiedzialności za zbrodnie międzynarodowe. W realiach globalnych łańcuchów dostaw wyłączenie tej jurysdykcji tworzy strefy bezkarności i osłabia prewencyjną funkcję prawa.

Nowe inicjatywy – takie jak Protokół z Malabo, sprawa Lafarge czy dyrektywa CSDDD (*Corporate Sustainability Due Diligence Directive*, Directive (EU) 2024/1760, zmieniona następnie przez Directive (EU) 2025/794 oraz Directive (EU) 2026/470) oraz debaty dotyczące jej wdrożenia, zakresu i obowiązków należytej staranności – próbują przełamać te ograniczenia, lecz pozostają rozproszone i niespójne. Brak globalnego konsensusu, odmienne standardy krajowe i obawy przed utratą konkurencyjności utrudniają

¹⁰⁰ Fasterling, Demuijnck, „Human Rights in the Void?”, 800–5.

¹⁰¹ UN Guiding Principles on Business and Human Rights, United Nations, 2011, tekst dostępny pod adresem: https://www.ohchr.org/documents/publications/guidingprinciplesbusinesshr_en.pdf (dostęp: 20.04.2025).

¹⁰² OECD. *Guidelines for Multinational Enterprises on Responsible Business Conduct*. Paris: OECD Publishing, 2023. <https://doi.org/10.1787/81f92357-en> (dostęp: 27.05.2026), tekst dostępny pod adresem: <https://www.mofa.go.jp/files/100586176.pdf> (dostęp: 10.05.2025).

stworzenie jednolitych rozwiązań. Wprowadzenie realnych sankcji karnych wobec osób prawnych staje się kluczowe dla skuteczności współczesnych mechanizmów należytej staranności (*due diligence*) i biznesu oraz praw człowieka.

Doświadczenie IG Farben pokazuje, że skuteczna ochrona praw człowieka wymaga nie tylko instrumentów *soft law* i funduszy kompensacyjnych dla ofiar pracy przymusowej, lecz przede wszystkim realnych narzędzi prawa karnego wobec podmiotów zbiorowych. Zmiana stanie się możliwa dopiero wtedy, gdy jurysdykcja sądów międzynarodowych obejmie także korporacje – zarówno poprzez sankcje karne, jak i mechanizmy kompensacyjne.

Proces IG Farben pozostaje istotnym punktem odniesienia dla współczesnej debaty o odpowiedzialności korporacyjnej i swoistym teście odporności (*stress test*) przyszłych reform. Ukazuje, jak silnie kształt prawa międzynarodowego zależy od kompromisów politycznych i gospodarczych oraz jak konieczne są mechanizmy pozwalające pociągać do odpowiedzialności nie tylko jednostki, lecz także organizacje napędzające zbrodnie. Dopóki społeczność międzynarodowa nie wyjdzie poza norymberski paradygmat, strefy bezkarności biznesu wobec zbrodni międzynarodowych będą się pogłębiać.

Patrząc w przyszłość, można wskazać kilka zasadniczych kierunków reform *de lege ferenda* obejmujących rozszerzenie jurysdykcji MTK z ewentualnym utworzeniem wyspecjalizowanej izby do spraw zbrodni korporacyjnych oraz przyjęcie wiążącego traktatu, który określałby przesłanki odpowiedzialności karnej osób prawnych i stosowne sankcje, połączone z nadaniem instrumentom miękkiego prawa skuteczności normatywnej lub powiązaniem ich z sankcjami ekonomicznymi, harmonizacją krajowych regulacji dotyczących odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych oraz ustanowieniem międzynarodowego funduszu kompensacyjnego finansowanego z kar i mechanizmów sprawiedliwości naprawczej. Realizacja tych postulatów wymaga gotowości państw rozwiniętych do ograniczenia suwerenności gospodarczej i nałożenia na korporacje realnych obowiązków w zakresie praw człowieka, ponieważ w świecie, w którym część globalnych przedsiębiorstw dysponuje zasobami porównywalnymi z budżetami państw średniej wielkości, a ich łańcuchy dostaw obejmują obszary konfliktów i reżimów represyjnych, odpowiedzialność prawna biznesu staje się praktyczną koniecznością.

Historia procesu IG Farben pokazuje, że przełomy prawne rodzą się z impulsu moralnego, a współczesne kryzysy od konfliktów surowcowych w Afryce po represje autorytarnych reżimów i dewastację Amazonii mogą stać się katalizatorem zamknięcia luki rozliczalności korporacyjnej.

Bibliografia

Akty prawne

- Rzymski Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego (przyjęty w Rzymie 17 lipca 1998 r.), <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf> (dostęp: 17.04.2025).
- Protocol on Amendments to the Protocol on the Statute of the African Court of Justice and Human Rights (tzw. Protokół z Malabo, 2014), https://au.int/sites/default/files/treaties/36398-treaty-0045_-_protocol_on_amendments_to_the_protocol_on_the_statute_of_the_african_court_of_justice_and_human_rights_e.pdf (dostęp: 7.07.2025).
- Code pénal (1992), https://www.legifrance.gouv.fr/codes/article_lc/LEGIARTI000006417204 (dostęp: 22.04.2025).
- Wetboek van Strafrecht, <https://wetten.overheid.nl/BWBR0001854/2023-01-01> (dostęp: 30.05.2025).
- OECD Convention on Combating Bribery of Foreign Public Officials in International Business Transactions, <https://www.oecd.org/corruption/oecdantibriberyconvention.htm> (dostęp: 28.04.2025).
- Control Council Law No. 9: Providing for the Seizure of Property Owned by I.G. Farbenindustrie and the Control Thereof, 30 November 1945, reprinted in 1 Enactments and Approved Papers of the Control Council and Coordinating Committee 225, https://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/Enactments/Volume-I.pdf (dostęp: 28.05.2026).
- Law No. 10 – Law on the Punishment of Persons Guilty of War Crimes, Crimes Against Peace and Against Humanity, przyjęta przez Sojuszniczą Radę Kontroli Niemiec 20 grudnia 1945 r., <https://hrlibrary.umn.edu/instreet/ccno10.htm> (dostęp: 15.07.2025).

Orzecznictwo

Amerykański Trybunał Wojenny VI

- United States v. Carl Krauch et al.*, Transcripts and Documents, mikrofilm M892 (1947–1948): pełne transkrypcje procesu przed Amerykańskim Trybunałem Wojskowym VI, zawierające przesłuchania, zarzuty, wyroki i dowody, <https://archive.org/details/IGFarbenTrialTranscripts> (dostęp: 13.06.2025).

Międzynarodowy Trybunał Karny

- The Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo*, ICC-01/04-01/06 (14 marca 2012 r.), <https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-01/04-01/06-2842> (dostęp: 13.11.2025).
- The Prosecutor v. Germain Katanga*, ICC-01/04-01/07 (7 marca 2014 r.), <https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-01/04-01/07-3436-teng> (dostęp: 13.11.2025).
- The Prosecutor v. Bosco Ntaganda*, ICC-01/04-02/06 (8 lipca 2019 r.), https://www.icc-cpi.int/CourtRecords/CR2019_03568.PDF (dostęp: 13.11.2025).

Trybunał Specjalny dla Libanu

New TV S.A.L. (N.T.V.) and Al Khayat, STL-14-05 (18 września 2015 r.), <https://www.legal-tools.org/doc/e8fbb1> (dostęp: 13.11.2025).

Sąd Kasacyjny (Francja)

Lafarge S.A., 7 września 2021 r., <https://www.courdecassation.fr/decision/6137092ff585960512dfe633> (dostęp: 13.11.2025).

Opracowania

Abelshauser, Werner. *Wirtschaft in Westdeutschland 1945–1948: Rekonstruktion und Wachstumsbedingungen in der amerikanischen und britischen Zone*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1975.

Alkhawaja, Osama. "In Defense of the Special Tribunal for Lebanon and the Case for International Corporate Accountability". *Chicago Journal of International Law* 20/2 (2020): 450–85.

Ambos, Kai. „Fundamentos de la responsabilidad penal internacional de las empresas”. *Zeitschrift für Internationale Strafrechtsdogmatik* 12 (2018): 583–603.

Ambos, Kai. „International Economic Criminal Law”. *Criminal Law Forum* 29/4 (2018): 499–566.

Bank, Roland. „The Role of German Industry: From Individual Criminal Responsibility of Some to a Broadly Shared Responsibility for Compensatory Payments”. W: *The Nuremberg Trials: International Criminal Law Since 1945*, red. Herbert R. Reginbogin, Christoph J.M. Safferling, 182–95. München: KG Saur, 2006.

Van Baar, Annika; Huisman, Wim. „The Oven Builders Of The Holocaust: A Case Study of Corporate Complicity in International Crimes”. *The British Journal of Criminology* 52/6 (2012): 1033–50.

Baars Grietje. „Capitalism’s Victor’s Justice? The Hidden Stories Behind the Prosecution of Industrialists Post-WWII”. W: *The Hidden Histories of War Crimes Trials*, red. Kevin Jon Heller, Gerry Simpson, 163–92. Oxford: Oxford University Press, 2013.

Banerjee, Subhabrata Bobby. *Corporate Social Responsibility: The Good, the Bad and the Ugly*. Northampton: Edward Elgar, 2007.

Bantekas, Ilias. „Towards a UN Business and Human Rights Treaty”. W: *The Cambridge Companion to Business and Human Rights Law*, red. Ilias Bantekas, Michael Ashley Stein, 583–610. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.

Bazyler, Michael J. *Holocaust, Genocide, and the Law: A Quest for Justice in a Post-Holocaust World*. New York: Oxford University Press, 2016.

Beale, Sara Sun. „The Development and Evolution of the U.S. Law of Corporate Criminal Liability”. *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft* 126/1 (2014): 27–54.

Bens, Jonas. *The Sentimental Court: The Affective Life of International Criminal Justice*. New York: Cambridge University Press, 2022.

Berghoff, Hartmut; Kolbow, Berti. „Flourishing in a Dictatorship: Agfa’s Marketing and the Nazi Regime”. *Journal of Historical Research in Marketing* 5/1 (2013): 71–96.

Bernaz, Nadia. „Conceptualizing Corporate Accountability in International Law: Models for a Business and Human Rights Treaty”. *Human Rights Review* 22/1 (2021): 45–64.

- Bloxham, Donald. „Genocide on Trial: Law and Collective Memory”. W: *The Nuremberg Trials: International Criminal Law Since 1945*, red. Herbert R. Reginbogin, Christoph J.M. Safferling, 73–85. München: KG Saur, 2006.
- Bratspies, Rebecca M. „Organs of Society: A Plea for Human Rights Accountability for Transnational Enterprises and Other Business Entities”. *SSRN Electronic Journal* (2007): 1–34.
- Brudney, Allie. „The I.G. Farben Trial: Evidentiary Standards and Procedures and the Problem of Creating Legitimacy”. *Harvard International Law Journal* 61/1 (2020): 246–80.
- Brünger, Sebastian. „Schattenkapitel – NS-Unternehmensgeschichtsschreibung in der Bundesrepublik seit 1945 zwischen Öffentlichkeitsarbeit und Wissenschaft”. *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte* 63/1 (2018): 69–115.
- Crim, Brian E. *Our Germans: Project Paperclip and the National Security State*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2018.
- Dack, Mikkel. *Everyday Denazification in Postwar Germany: The Fragebogen and Political Screening during the Allied Occupation*. Cambridge: Cambridge University Press, 2023.
- Dascalopoulou-Livada, Phani. „Aggression and the ICC: Views on Certain Ideas and their Potential for a Solution”. W: *The International Criminal Court and the Crime of Aggression*, red. Mauro Politi, Giuseppe Nesi, 79–86. New York: Routledge, 2017.
- Fasterling, Björn; Demuijnck, Geert. „Human Rights in the Void? Due Diligence in the UN Guiding Principles on Business and Human Rights”. *Journal of Business Ethics* 116/4 (2013): 799–814.
- Feldman, Gerald D. „Holocaust Assets and German Business History: Beginning or End?” *German Studies Review* 25/1 (2002): 23–34.
- Filipek, Michał Jan. *Koncepcja zbrodni przeciwko ludzkości w międzynarodowym prawie karnym*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Nauk Prawnych PAN, 2020.
- Gillingham, John. *Industry and Politics in the Third Reich: Ruhr Coal, Hitler and Europe*. New York: Routledge, 2014.
- Giucci, Guillermo. „¿Qué es la tecnociencia?” *Revista Colombiana de Filosofía de la Ciencia* 20/41 (2020): 123–40.
- Górnicka, Maria. „Wersja systemowa metody historyczno-prawnej na przykładzie prawa wodowego w polskiej procedurze karnej”. *Folia Iuridica Universitatis Wratislaviensis* 4/2 (2015): 9–34.
- Griesar, Klaus. „Standortwettbewerb: Damals und heute”. *Chemie in unserer Zeit* 39 (2005): 256–61.
- Grzebyk, Patrycja; Krzan, Bartłomiej; Wierczyńska, Karolina. *Polski dorobek w zakresie międzynarodowego prawa karnego w latach 1918–2018*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości, 2023.
- Hardach, Gerd. *Gegenwartsgeschichte der deutschen Wirtschaft: 1945–2020*. Berlin–Boston: De Gruyter, 2022.
- Haslam, Emily. *The Subjects and Subjectivities of International Criminal Law: A Critical Introduction*. Oxford: Hart Publishing, 2024.
- von Hassell, Agostino; MacRae, Sigrid. *Alliance of Enemies: The Untold Story of the Secret American and German Collaboration to End World War II*. New York: Thomas Dunne Books, 2006.
- Hayes, Peter. *Industry and Ideology: I. G. Farben in the Nazi Era*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Hayes, Peter. „La stratégie industrielle de l’IG Farben en France occupée”. *Histoire, Économie & Société* 11/4 (1992): 493–514.
- Hayes, Peter. *Profits and Persecution: German Big Business and the Holocaust*. Washington, D.C.: United States Holocaust Memorial Museum, 1998.

- Howells, John. *The Management of Innovation and Technology: The Shaping of Technology and Institutions of the Market Economy Management*, London: SAGE, 2005.
- Hörner, Stefan. „Die in Auschwitz sterben mussten, haben andere auf dem Gewissen...” *Projektion, Rezeption und Realität der I.G. Farbenindustrie AG im Nürnberger Prozeß*. Berlin: [s.n.], 2010 (maszynopis), https://refubium.fu-berlin.de/bitstream/handle/fub188/4966/Microsoft_Word_-_IG_Farben_DRUCK_verbessert.pdf?sequence=1&isAllowed=y (dostęp: 5.05.2026).
- Hunger, Hans. *Zyklon B*. Hamburg: Books on Demand, 2018.
- James, Jeremiah; Steinhauser, Thomas; Hoffmann, Dieter; Friedrich, Bretislav. *One Hundred Years at the Intersection of Chemistry and Physics: The Fritz Haber Institute of the Max Planck Society 1911–2011*. Berlin-Boston: De Gruyter, 2011.
- Jeßberger, Florian. „On the Origins of Individual Criminal Responsibility under International Law for Business Activity: IG Farben on Trial”. *Journal of International Criminal Justice* 8/3 (2010): 783–802.
- de Jong, David. *Nazistowscy miliarderzy. Mroczna historia najbogatszych przemysłowych dynastii Niemiec*. Tłum. Przemysław Hejmej. Katowice: Wydawnictwo Sonia Draga, 2024.
- Karstedt, Susanne. „Managing Criminal Reputations: West German Elites after the Nuremberg Trials, 1946–1960”. *Journal of International Criminal Justice* 13/4 (2015): 723–43.
- Karstedt, Susanne; van Baar, Annika. „The Involvement of Corporations in Atrocity Crimes”. W: *The Oxford Handbook on Atrocity Crimes*, red. Barbora Holá, Hollie N. Nzitatira, Hollie N. Brehm, Maartje Weerdesteijn, 393–422. Oxford: Oxford University Press, 2022.
- Kasperski, Edward. „O teorii komparatystyki”. W: *Literatura, teoria, metodologia*, red. Danuta Ulicka, 331–56. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 1998.
- Kelly, Michael J. „Atrocities by Corporate Actors: A Historical Perspective”. *Case Western Reserve Journal of International Law* 50 (2018): 49–72.
- Kolieb, Jonathan. „Through the Looking-Glass: Nuremberg’s Confusing Legacy on Corporate Accountability Under International Law”. *American University International Law Review* 32/2 (2017): 569–604.
- Kudo, Akira. „I.G. Farben in Japan: The Transfer of Technology and Managerial Skills”. *Business History* 36/1 (1994): 159–83.
- Kudo, Akira. „Dominance through Cooperation: I.G. Farben’s Japan Strategy”. W: *The German Chemical Industry in the Twentieth Century*, red. John E. Lesch, 243–83. Dordrecht: Springer, 2000.
- Kreikamp, Hans-Dieter. „Die Entflechtung der I.G. Farbenindustrie A.G. und die Gründung der Nachfolgesellschaften”. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 25/2 (1977): 220–51.
- Kyriakakis, Joanna. *Corporations, Accountability and International Criminal Law: Industry and Atrocity*. Northampton: Edward Elgar, 2021.
- Lesch, John E. *The First Miracle Drugs: How the Sulfa Drugs Transformed Medicine*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Lewy, Guenter. *Perpetrators: The World of the Holocaust Killers*. New York: Oxford University Press, 2017.
- Lindner, Stephan H. *Inside IG Farben: Hoechst During the Third Reich*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Lo, Clarence Y.H. „Business Collaboration within the Nazi War Machine: Corporations and the State in the Austrian Semiperiphery”. *Canadian Review of Sociology/Revue canadienne de sociologie* 56/4 (2019): 503–28.
- López-Muñoz, Francisco; García-García, Pilar; Álamo, Cecilio. „The Pharmaceutical Industry and the German National Socialist Regime: IG Farben and Pharmacological Research”. *Journal of Clinical Pharmacy and Therapeutics* 34/1 (2009): 67–77.

- Lustig, Doreen. *Veiled Power: International Law and the Private Corporation 1886–1981*. Oxford: Oxford University Press, 2020.
- Luczak, Czesław. *Dzieje gospodarcze Niemiec: 1871–1945*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1984.
- Marsch, Ulrich. „Strategies for Success: Research Organization in German Chemical Companies and IG Farben until 1936”. *History and Technology* 12 (1994): 23–77.
- Mielcarek, Paweł. „Metoda case study w rozwoju teorii naukowych”. *Organizacja i Kierowanie* 1(161) (2014): 105–17.
- Müller, Philipp. „Sovereignty Trade-Offs between Politics and the Economy: The Deconcentration of IG Farben after 1945”. *Central European History* 55/1 (2022): 53–69.
- Neubauer, William C. *Activities of I.G. Farbenindustrie in the United States, 1929 until March 11, 1942*. Richmond: University of Richmond, 1969 (thesis).
- Orski, Marek. *Przedsiębiorstwa SS i firmy prywatne – najemcy siły roboczej obozu koncentracyjnego Stutthof w latach 1939–1945: ekonomiczne uwarunkowania zatrudnienia więźniów*. Gdańsk-Sztutowo: Wydawnictwo Gdańskie, Muzeum Stutthof, 2001.
- Partzsch, Lena. „Campaigning for Greater Accountability in Global Supply Chains”. *The Journal of Environment & Development* 33/4 (2024): 755–75.
- Pastusiak, Longin. *Polityka Stanów Zjednoczonych w Niemczech 1945–1949*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1967.
- Payne, Leigh A.; Pereira, Gabriel; Bernal-Bermúdez, Laura. *Transitional Justice and Corporate Accountability from Below: Deploying Archimedes’ Lever*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.
- Pendas, Devin O. *The Frankfurt Auschwitz Trial, 1963-1965: Genocide, History, and the Limits of the Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Poege, Felix. „Competition and Innovation: The Breakup of IG Farben”. *Boston University School of Law Research Paper Series* 22–24 (2022): 1–84.
- Priemel, Kim Christian. „Der Sonderweg vor Gericht. Angewandte Geschichte im Nürnberger Krupp-Prozess”. *Historische Zeitschrift* 294/2 (2012): 392–412.
- Reinhardt, Carsten; Travis, Anthony S. *Heinrich Caro and the Creation of Modern Chemical Industry*. Berlin: Springer, 2013.
- Richie, Alexandra. *Berlin. Metropolia Fausta*. T. 2. Warszawa: W.A.B., 2021.
- Sandkühler, Thomas; Schmuhl, Hans-Walter. „Noch einmal: Die I. G. Farben und Auschwitz”. *Geschichte und Gesellschaft* 19 (1993): 259–67.
- Sántha, Ferenc. „Responsibility of Companies in International Criminal Law”. *European Integration Studies* 17/1 (2021): 135–42.
- Sausly, Richard. *IG Farben. Z dziejów jednego kartelu*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1949 (druk 1950).
- Savanovic, Armina. *Corporate Criminal Liability under International Criminal Law*. Lund: Lund University, 2017 (Master Thesis).
- Searles, Harrison. „IG Farben’s Entrepreneurial Collaboration With Nazi Germany”. *Conflict Studies: Effects of Conflict eJournal* (2018): 1–36.
- Setkiewicz, Piotr. *Z dziejów obozów IG Farben Werk Auschwitz 1941–1945*. Oświęcim: Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, 2006.
- Schmuhl, Hans-Walter. *The Kaiser Wilhelm Institute for Anthropology, Human Heredity and Eugenics, 1927–1945*. Dordrecht: Springer, 2008.
- Shulman, Skylar. „Corporate Sustainability Due Diligence: Combining Human Rights and the Environment”. *Columbia Journal of Environmental Law* 49/2 (2024): 479–84.
- Simons, Penelope. „International Law’s Invisible Hand and the Future of Corporate Accountability for Violations of Human Rights”. *Journal of Human Rights and the Environment* 3/1 (2012): 5–43.

- Stahn, Carsten. *A Critical Introduction to International Criminal Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- Stahn, Carsten. „Liberals vs. Romantics: Challenges of an Emerging Corporate International Criminal Law”. *Case Western Reserve Journal of International Law* 50/1 (2018): 91–123.
- Stranges, Anthony N. „A History of the Fischer-Tropsch Synthesis in Germany 1926–45”. *Studies in Surface Science and Catalysis* 163 (2007): 1–27.
- Stranges, Anthony N. *Petroleum from Coal: A Century of Synthesis*. Leiden: Brill, 2024.
- Tooze, Adam. *Cena zniszczenia. Wzrost i załamanie nazistowskiej gospodarki*. Oświęcim: Napoleon V, 2016.
- Tooze, Adam. *U progu Wielkiego Kryzysu. Wielka Wojna i przebudowa światowego porządku 1916–1931*. Oświęcim: Napoleon V, 2019.
- Torres-Spelliscy, Ciara. *Corporatocracy: How to Protect Democracy from Dark Money and Corrupt Politicians*. New York: New York University Press, 2014.
- Tully, John. *The Devil's Milk: A Social History of Rubber*. New York: New York University Press, 2011.
- Weindling, Paul. *Victims and Survivors of Nazi Human Experiments: Science and Suffering in the Holocaust*. London: Bloomsbury Academic, 2015.
- Weyer, Jost. *Geschichte der Chemie. T. 2: 19. und 20. Jahrhundert*. Hamburg: Springer Spektrum, 2018.
- Wiesen, Jonathan. „The Richard Willstätter Controversy: The Legacy of Anti-Semitism in the West German Chemical Industry”. W: *The German Chemical Industry in the Twentieth Century*, red. John E. Lesch, 347–66. Dordrecht: Springer, 2000.
- van der Wilt, Harmen. „Corporate Criminal Responsibility for International Crimes: Exploring the Possibilities”. *Chinese Journal of International Law* 12/1 (2013): 43–77.
- Woźny, Aleksander. „Niemieckie przygotowania przemysłowo-wojskowe do wojny w meldunkach Kazimierza Wróblewskiego ps. „Bolt” z 1934 r.” W: *Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski w XX wieku*, t. 3, red. Wojciech Skóra, Paweł Skubisz, 227–34. Szczecin: Instytut Pamięci Narodowej, 2016.

Źródła internetowe

- Elimination of German Resources for War, część 7: IG Farben, raport US Military Government z listopada 1945 r., archiwum US Senate Hearings, <https://archive.org/details/EliminationOfGermanResourcesForWar> (dostęp: 14.07.2025).
- Opening Statement for the United States of America by Telford Taylor (1947) – oficjalny tekst otwarcia oskarżenia w procesie IG Farben, repozytorium University of Georgia School of Law, <https://digitalcommons.law.uga.edu/nmt6/6/> (dostęp: 10.05.2025).
- War Crimes Trials: I.G. Farben Case, Opening Statement by Telford Taylor – dokumenty i fotografie z rozprawy, USHMM Collections, <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn1002346> (dostęp: 14.07.2025).
- UN Guiding Principles on Business and Human Rights (2011), https://www.ohchr.org/documents/publications/guidingprinciplesbusinessshr_en.pdf (dostęp: 20.04.2025).
- OECD. OECD Guidelines for Multinational Enterprises on Responsible Business Conduct. Paris: OECD Publishing, 2023. <https://doi.org/10.1787/81f92357-en> (dostęp: 27.05.2026), <https://www.mofa.go.jp/files/100586176.pdf> (dostęp: 10.05.2025).